

Kultura ludowa i gwara Ziemi Chełmińskiej

Kultura ludowa – zespół elementów kulturowych ukształtowanych w obrębie „niższych” warstw społeczeństw narodowych, określanych jako „lud”.

Istotnym dla niej formom kulturowym towarzyszy także etos chłopski oparty na następujących cechach:

- jasna hierarchia wartości
- zasady moralne oparte na poszanowaniu godności bliźniego i obcej własności
- styl życia według lokalnie wytworzonych tradycyjnych zwyczajów rodzinnych, sąsiedzkich i parafialnych
- silne poczucie wspólnoty i solidaryzmu z własnym środowiskiem

Kultura ludowa jest charakterystyczna dla społeczności zamieszkujących określony obszar, a na jej kształt wpływają cechy etniczne, warunki środowiska naturalnego, formy gospodarowania, warunki życia i przede wszystkim doświadczenie historyczne.

Na kulturę ludową składają się:

- strój,
- tańce,
- budownictwo
- rękodzieło i rzemiosło,
- wyposażenie mieszkania i obejścia,
- jedzenie,
- obyczaje i zwyczaje,
- gwara.

W końcu XIX w. obok trzech równoległych nurtów (kultury ludowej, szlacheckiej i mieszczańskiej) w małych miasteczkach i na przedmieściach dużych miast zaczął się rozwijać czwarty nurt (niekiedy zaliczany do typu ludowego) zwany kulturą popularną (masową), np. makatki wytwarzane metodą przemysłową, które z domów małomieszczańskich trafiły do wnętrz wiejskich zastępując oryginalne rękodzieło (to samo było ze strojem ludowym).

Ryc.1. Mapa Polskie grupy etnograficzne. Źródło: Z. Kłodnicki,
w: Ginać Zawody. Program, Warszawa 1995.

Niezwykle istotny na treść poszczególnych elementów kultury ludowej danej grupy etnograficznej wpływ mają losy dziejowe – historia danego obszaru.

Na naszym południowym Pomorzu (ziemi chełmińskiej) prawie w każdym elemencie składowym tej kultury bardzo widoczne są wpływy niemieckie.

Natomiast spośród wszystkich składników kultury ludowej najważniejsza i najbardziej odporna na rozmaite wpływy zewnętrzne jest gwara, która ma również decydujący wpływ na konsolidację danej grupy etnograficznej.

Gwara jest także obecna w pozostałych elementach składowych jako ich nazwa. Wiele przedmiotów i urządzeń zanikłych czy zanikających funkcjonuje w powszechnym użyciu wyłącznie dzięki ich nazwie gwarowej, np. szruber czy kanka. Dalej: kory, klumpy, szajerek – szałerek, kirzanka, police, makiera, kragla, sztrychołek i bobka, graca, podrywka, plіńnia, płutko, plata, kartofle szturane, fryszyk, moltyk, kruż, parzucha, sieczka,

Obrzędy:

- narodzinowe,
- weselne,
- pogrzebowe.

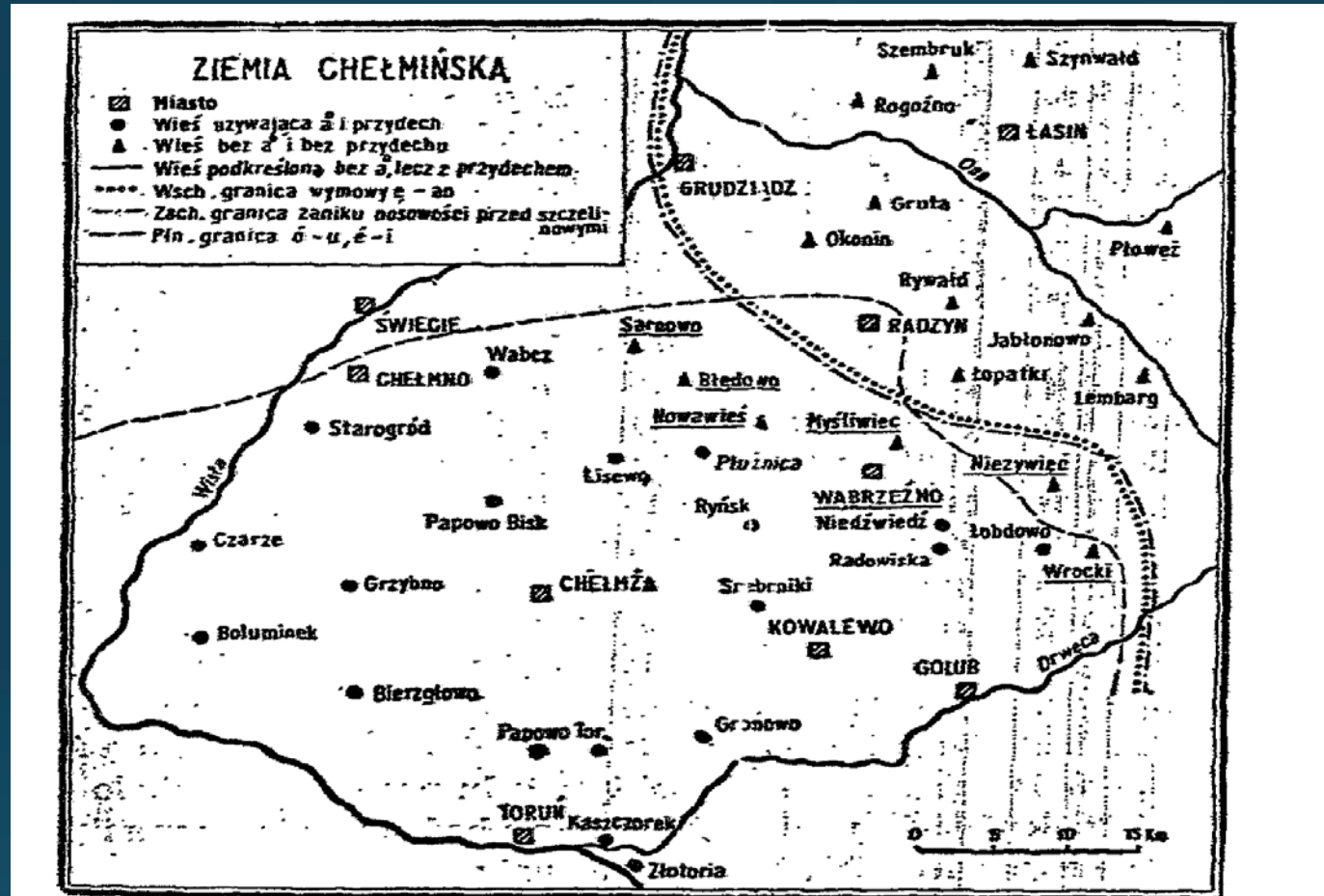
Doroczne

- Gwiazdka i Nowy Rok,
- Okres Trzech Króli,
- Wiosna, lato, jesień.

Zwyczaje związane z wykonywaną pracą, rolnicze.

Gwara – terytorialna i socjalna odmiana języka ogólnego. Jest starsza od języka ogólnego, który rozwinął się dopiero wraz z upowszechnieniem druku. Powstanie i zasięg gwar związane są z podziałami Polski plemiennej i piastowskiej (5 wielkich dialektów: pomorski, mazowiecki, wielkopolski, małopolski i śląski), do których doszły późniejsze wpływy wynikające z rozwoju historycznego, w przypadku naszej gwary chodzi oczywiście o germanizmy. Każda gwara ma swoje spójne systemy gramatyczne i słownictwo. Germanizmy w naszej gwarze stanowią jej jak najbardziej integralny słownik i nierzadko są bardzo dawnym i trwałym dziedzictwem językowym stanowiącym o odrębności północnopolskich gwar pomorskich. O żywotności gwary chełmińskiej świadczą jej asymilacyjne zdolności w stosunku do tych zapożyczeń, gdyż one w niczym nie naruszyły polskiego systemu fonetycznego i morfologicznego tej gwary, a wprost przeciwnie, zostały podporządkowane polskiej gramatyce i fonetyce.

Gwara chełmińska jest jedną z najstarszych gwar po prawej stronie Wisły

Ryc. 2. Mapa. Elementy gwarowe na ziemi chełmińskiej. Źródło: W. Łęga, Ziemia chełmińska. Prace i materiały etnograficzne, t. XVII, Wrocław, 1961.

Podstawowe cechy gwary chełmińskiej:

- brak mazurzenia; zyto – żyto, psysła – przyszła, psenica – pszenica,
- występowanie silnego pochylenia dawnego a długiego wymawianego jak o; Morcin, bobka, posek, gniazdo, ptok, krzok,
- zamiana o przed spółgłoską nosową w u; dom – dum, koń – kuń, ta sama zasada dotyczy a pochylonego przed takąż spółgłoską; sam – sum, mam – mum, dam – dum,
- przejście e po spółgłosce miękkiej w i, a po twardej w y; kobita, dopiru, aptyka, grzych,
- Bardzo szeroka wymowa samogłoski ę, która z braku odpowiedniego znaku w pisowni literackiej zapisywana jest za pomocą połączenia liter – an, am, ań, np. będę – banda, księdza – ksiandza, kręciek – kranciek, żeby – zamby; na końcu wyrazu zaś głoska ta przyjmuje brzmienie a z powodu zaniku nosowości, np. rękę – ranka, zrobię – zrobia, jadę godzinę – jada godzina,

Powyższemu zjawisku towarzyszy przechodzenie w a każdego e przed spółgłoską nosową, np. sień – siań, leń – lań,

- Wymowa samogłoski ą jak u nosowe zapisywane z powodu braku odpowiedniego znaku przez połączenie literowe – un, um, uń, np. piąty – piunty, bąbel – bumbel, sąd – sund, książka – ksiunżka, ziąb – ziumb,
- Gdy połączenia ił, ył, eł należą do tej samej sylaby (są tautosylabiczne), to samogłoski i, y, e pod wpływem wargowej wymowy ł ulegają zaokrągleniu i otrzymują brzmienie - uł, np. był – buł, kupił – kupiuł, diabeł – diabuł, spalił – spoluł,
- Specyficzna wymowa wyrazów mających na początku samogłoskę polegająca na pojawianiu się przed takim e lub i, a czasem nawet przed a tzw. prejotacji, np. aż – jaż, iść – jiść, izba – jizba,
- Poprzedzanie występujących na początku wyrazu samogłosek o i u głoską ł, jest to zjawisko tzw. labializacji, a że nie można go oddać w języku literackim, więc używa się litery ł, np. on – łun, ojciec – łojciec, ogród –

- Brak rozdziału na formy osobowe i rzeczowe w liczbie mnogiej, np. te dobre ludzie, moje łoba siostry, te chłopy,
- Następujące formy przymiotników dzierżawczych: tatyne, mamyne, babcyne, ciotcyne, Jancyne, Zosine, dziodkowe,
- Uproszczona odmiana liczebnika dwa polegająca na używaniu postaci dwa niezależnie od rodzaju gramatycznego liczonego rzeczownika, np. dwa kobity, dwa krowy, dwa chałupy
- W odmianie rzeczowników występują prawie wyłącznie formy rzeczowe w liczbie mnogiej, np. pany, Żydy, łucznie,
- Specyficzna postać narzędnika liczby pojedynczej, np. ojcem – łojcam, koniem – kuniam, z moją matką – z moju matku, liczby mnogiej zaś: końmi – kuniami, ludźmi – ludziami,
- Biernik liczby pojedynczej powszechnie kończy się na –a i jest równy mianownikowi, np. jo mum jeno jedna krowa, łun patrzy na ta chałupa,

- Końcówka – ów w dopełniaczu liczby mnogiej i to dla wszystkich trzech rodzajów gramatycznych, np. kobitów, śwynioków, krowów,
- Następująca postać rozkaźnika: w 1 os. l. mn. Końcówka – ma, np. niśma, róbma, a w 2 os. – ta, niešta, róbta,
- Występowanie czasu zaprzeszłego, np. jo już to mum robiune, już je napolune,
- Łączenie po ze słowami niedokonanymi na oznaczenie czynności dokonywającej się stopniowo, np. pozaczynali, poprzestrzylane, powyskrobywali,
- Używanie w czasie przeszłym dwóch kombinacji: jo to wziułem lub jo żem to wziun; jo tam bułem lub jo żem tam buł, w czasie przyszłym zaś słowa posiłkowego i imiesłowu na –ł, np. banda szed, banda robiuł, bandu robili.

BIBLIOGRAFIA

PRASA

Gazeta Toruńska, 1881, 1904
Nowości 2000

OPRACOWANIA

Boniewicz L., Na przestrzeni wieku. Wspomnienia z lat 1860 – 1956, Warszawa 1979.
Dziedzictwo kulturowe w regionie. Założenia programowe, Warszawa 1995.
Eckert B., Saga kociewska, Gdańsk 1980.
Gajek J., Skład etniczny Wielkiego Pomorza, Teka Pomorska, R. III: 1938, nr 1 – 2, s. 8–12.
Gajek J., Stroje ludowe na Pomorzu, Teka Pomorska, R. III: 1938, nr 3, s. 86 – 88.
Krasnowolski A., Język ludowy polski w ziemi chełmińskiej. Album uczącej się młodzieży poświęcony J. I. Kraszewskiemu z powodu jubileuszu, Lwów 1879.
Łajming A., Młodość. Wspomnienia, Gdańsk 1980.
Łajming A., Mój dom. Wspomnienia, Gdańsk 1986.
Łajming A., Od dziś do jutra, Gdańsk 1976.
Łęga W., Ziemia chełmińska. Prace i materiały etnograficzne, t. XVII, Wrocław 1961.
Maciejewski J., O tak zwanym dialekcie grudziądzkim, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Humanistyczno – Społeczne, Filologia Polska (II), 1960, z. 3, s. 67 – 93.
Maciejewski J., O zapożyczeniach niemieckich w gwarze chełmińskiej, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Humanistyczno – Społeczne, Filologia Polska VI, 1966, z. 17, s. 85 – 99.
Maciejewski J., Rodowód i charakter języka powieści, w: L. Boniewicz, Na przestrzeni wieku. Wspomnienia z lat 1860 – 1956, Warszawa 1979, s. 320 – 325.
Maciejewski J., Słownik chełmińsko – dobrzyński (Siemion, Dulsk), Toruń 1969.
Maciejewski J., Z dziejów języka polskiego w ziemi chełmińskiej, lubawskiej i michałowskiej, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Humanistyczno – Społeczne, Filologia Polska XXVII, 1985, z. 160, s. 97 – 103.
Mілczewski - Bruno R., Jak już, to już, Warszawa 1983.

Ministerstwo Edukacji Narodowej. O edukacji regionalnej – dziedzictwie kulturowym w regionie. Biblioteczka reformy nr 24, Warszawa 2000.

Nitsch K., Wybór pism polonistycznych, t. III, Pisma Pomorzoznawcze, Kraków 1954.

Nitsch K., Wybór polskich tekstów gwarowych, Warszawa 1968.

Pająkowska – Kensik M., Mały słownik kociewski, Tczew 2000.

Północno – polskie teksty gwarowe. Od Kaszub po Mazury, pod redakcją K. Nitscha, Kraków 1955, s. 33 – 36.

Świątek I., Główne rzemiosła wiejskie (kowałstwo, kołodziejstwo, bednarstwo i plecionkarstwo), w: Kultura ludowa ziemi chełmińskiej. Przewodnik, Toruń 1978, s. 51 – 60.

Świątek I., Muzeum Etnograficzne w Toruniu, w: Dawne meble ludowe północnej Polski, Toruń 1976, s. 49 – 52 oraz ilustr. nr 76 – 88.

Szychowska – Boebel B., Podstawowe meble i sprzęty domowe, w: Kultura ludowa ziemi chełmińskiej. Przewodnik, Toruń 1978, s. 33 – 36.

Turska H., Dialekt ziemi chełmińskiej i jego ekspansja na dialekty sąsiednie, w: Wybór pism (1945 – 1962), pod redakcją T. Friedelówny, Toruń 1984, s. 121 – 153.

Wronkowska I., Dudarewicz B., Podstawowe dziedziny gospodarki chłopskiej (rolnictwo, hodowla, rybołówstwo), w: Kultura ludowa ziemi chełmińskiej. Przewodnik, Toruń 1978, s. 37 – 50.

Wróbel A., Badania nad powojenną gwarową polszczyzną chełmińską, w: Z badań nad współczesną polszczyzną. Materiały pod redakcją E. Homy, Szczecin 1992, s. 67 – 77.

Wróbel A., O nazwach zawodów chełmińskich rzemieślników XVI – XVIII wieku, w: Polszczyzna regionalna Pomorza 5, Warszawa 1993, s. 169 – 185.

Wróbel A., O nazwiskach obcych w XVII- i XVIII- wiecznym Chełmie, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Linguistica 27, 1993, s. 355 – 362.

Wróbel A., O XVII- i XVIII- wiecznych pomorskich nazwach powinności, opłat i danin, w: Polszczyzna dawna i współczesna. Materiały z ogólnopolskich konferencji językoznawczych pod redakcją Cz. Łapicza, Toruń 1994, s. 129 – 137.

Wróbel A., O stanie badań nad historyczną polszczyzną chełmińską, w: Polszczyzna regionalna Pomorza 4, Warszawa 1991, s. 75 – 81.

Wróbel A., Z badań nad gwarowym słowotwórstwem chełmińskim, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Humanistyczno – Społeczne, Filologia Polska XXIX, 1987, z. 174, s. 115 – 128.